

RAYİSƏ NAZİM qızı SAVALANZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

“MƏHV OLMUŞ GÜNDƏLİKLƏR”, YAŞAYAN ARZULAR

İ.Əfəndiyev “Unuda bilmirəm” pyesindən sonra həqiqət və xoşbəxtlik axtarışını “Məhv olmuş gündəliklər” (1969) pyesində də davam etdirir. Burada da ləyaqət, şəxsi hərəkətlər üçün mənəvi cavabdehlik, əxlaqi məsuliyyət və borc hissi bir vətəndaşlıq problemi kimi davam etdirilir. İ.Əfəndiyev dramaturgiyasına

xas olan ənənəvi ünsürlər burada da özünü göstərir: uğursuz məhəbbət, səhvlərin faciəsi, kədərli, lakin gələcəyə nikbin baxan bir final. Pyesdə konfliktin həllində həyatı və dramaturji fakt kimi, xüsusilə, Fəridənin yazdığı, axırda da yandırdığı gündəliyin əhəmiyyəti şəxsizdir. “Daxili psixoloji konflikt “gündəlik”də əksini tapan romantik xəyallarla həqiqi məişət arasında qurulur. “Gündəliklər”lə həyatın, poeziya ilə canlı gerçəkliyin toqquşması hadisəsi baş verir. Sonda gündəliklər yanır, məhv olur, lakin bu “gündəliklər”in məhvi də tragik qəhrəmanların məhvinə bənzəyir: kağızlar, vərəqlər od tutur, sətirlərə həkk olunan arzular, poeziya isə yaşayır, qalib gəlir və daxili, mənəvi bir işıq kimi, həyatın adiliyi, prozası əleyhinə əks bir qütb kimi pyesin təbliğ etdiyi əxlaqi-estetik mövqeyi ifadə edir” [5, s. 37].

Məhv olan, yanan iki gündəliyin timsalında əks olunan iki əsas hadisədə, iki dramatik tarixçədə həm də psixoloji konfliktin əxlaqi məzmunu açılır. Gündəlik qəhrəmanları həyat qəhrəmanlarına çevrilirlər. Qəhrəmanların xarakterləri, psixologiyaları, mənəviyyat və ehtirasları da pyesdə bu hadisələrin gedişində öz əksini tapır. İ.Əfəndiyevin yaradıcılığına xas xüsusiyyətləri-qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamilləşməsi, bədii-psixoloji bir hadisə kimi bu prosesin çətinliyini, mürəkkəbliyini tamaşaçıya çatdırmaq cəhdini bu pyesdə də görürük. Elə buna görə də təsadüfi deyil ki, müəllifin pyeslərinin sonunda tamaşaçı həmişə səhvlərdən təmizlənmiş, daxilən yaşadığı mənəvi təkamülün yeni bir sərhədində dayanan, gələcəyə baxan qəhrəmanlarla rastlaşır. “Adətən belə əsərlərdə final dramatik sonluq kimi yox, yeni bir həyata proloq kimi, daxili bir böhranın həlli, tərəddüt və zəifliyin dəfi, ləğvi kimi mənalanır” [5, s. 38].

Fəridə 22 yaşında gözəl, ali təhsilli bir qızıdır. Hələ körpə ikən atasını itirən Fəridəni anası Gövhər tək böyüdü. Ona gözəl tərbiyə verib. İndi boya-başa çatan bu qız ata evindən “uçmağa” hazırlaşır. Gəncliyin verdiyi şıltaq duyğularla birləşən sevinci yerə-göyə sığmır. Hər kəslə sevincini paylaşmaq istəyir. Hələ pyesin ilk səhifələrindən müəllif bizi Fəridənin keçirdiyi hisslərlə, duyğularla tanış edir. Psixologizmin bədii ifadəsi kimi qəhrəmanın daxili nitqi verilir. Daxili səs Fəridənin ikinci “mən”idir. Fəridə öz həqiqi hisslərini, düşüncələrini onunla bölüşür. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Mən xoşbəxtəm... Bir ay bundan əvvəl politexniki bitirdim. İndi isə istədiyim oğlana ərə gedirəm. Sabah yox, birisi gün bizim toyumuzdur. Nişanlım gözəldir, yüksək vəzifə sahibidir. Nəcib oğlandır. Ah... mən bu xoşbəxtliyi gözləyirdim. Mən anamın yarımçıq qalmış səadətini tamamlamaq istəyirdim... O, ömrünün iyirmi cavan, əziz ilini mənə həsr edib... Mən sənə rast gəldiyim üçün öz taleyimə təşəkkür edirəm, Ədalət! Sən mənim himayədarım, dostum, yoldaşım, sevgilim olacaqsan! Biz sənislə gələcək illəri ürəklə, cəsarətlə qarşılayacağıq” [2, s. 129].

Yeni bir həyata qədəm qoymağa hazırlaşan gənc qızın duyğuları necə də təmiz, saf və səmimidir! Hələ həyatın istisini-soyuğunu dadmayan, riyakarlıqlarını görməyən bu qızcıqaz bütün qəlbi ilə özündən 20 yaş böyük olan Ədaləti sevir. İlk baxışdan bir gənc qızın arzulaya biləcəyi bütün xüsusiyyətlər Ədalətdə var: yaraşlıq, vəzifə, nəciblik və s. Fəridə Ədaləti təkcə sevmir, eyni zamanda onu sığınacağı bir yuva olaraq görür. Anasının illərdir onun üçün çəkdiyi əziyyətə son qoyacağını düşünür. Ədalətin hər şeyi vardır. Lakin bunlar Fəridə üçün elə də əsas deyil. Çünki hər şeydən əvvəl anası Gövhər xanım onu maddiyyatdan uzaq, sevgi ilə, saf, təmiz böyütmüşdür. Anasının hər zaman ona təlqin etdiyi sevgini, eşqi bir an olsun həyatın məğzindən kənarda təsəvvür etmir, bütün bunları eyni zamanda gündəliyinə də həkk edir. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Anam haqlıdır. Lakin bizim gələcək ailəmizdə hər şey gözəl olacaq. Hər şey aydın və səmimi olacaq. Çünki biz son nəfəsimizə qədər bir-birimizi sevəcəyik. Bir-birimizə sadıq olacağıq. Anam haqlıdır. Sədaqət, səmimiyyət olmayan yerdə həyat da yoxdur. Məgər dünyanın bütün ağıllı adamları bu nəticəyə gəlməyiblərmiz?” [2, s. 133]

Sevginin olmadığı yerdə səmimiyyət yoxdur, səmimiyyətin olmadığı yerdə isə həyat yoxdur. Anasının bir ömür boyu qəbul etdiyi və qızına da öyrətdiyi həyatı yaşamaq prinsipi budur. Fəridə artıq bu sevgini tapdığını və ona görə də gələcək ailə həyatında həmişə xoşbəxt olacağını düşünür. Fəridənin uşaqlıq və ilk gənclik illəri xoşbəxtliyi, sevinci xalqa, cəmiyyətə xidmətdə axtardığı mühitdə keçmişdir. Bunun tam əksi olan maskalı və riyakar mühit də mövcuddur ki, Fəridə də bunu yavaş-yavaş görüb-duymağa başlayır. Əvvəllər mahiyyətinə varmadığı bu mühit zahiri cəzbediciliyi ilə Fəridəni özünə çəkir, romantik duyğu və düşüncələrlə qanadlandırır. Fəridə elə bilir ki, xəyalını qurduğu o “səadət sarayı”nı həmin mühitdə tapacaq. Həyatda öz ayaqları üstündə durmağı bacaran və çox yaxşı adam hesab etdiyi Ədalətlə həmin “səadət sarayı”nda sonsuz bir xoşbəxtliyə qovuşacaq. Fəridənin dostları Qənimət və Savalanla söhbətində şüuraltında qalmış hadisə və proseslər üzə çıxır və onun daxili “mən”inin ifadəsi daha da aydınlaşır.

F ə r i d ə (*həyəcanla*)... Mən uşaq vaxtı, demək olar ki, yalnız böyümüşəm. Anam gecə-gündüz öz xəstələri ilə məşğul olardı... Onların həyatından mənə dəhşətli şeylər danışardı. Mən daima özümdə nə isə anlaşılmaz bir qorxu hiss eləyərdim. Ona görə də meylimi gəncliyimizin ilk günlərində rast gəldiyim Qənimətə saldı.

S a v a l a n. Çünki Qənimət qızıl kimi bir oğlan idi.

F ə r i d ə. Doğrudur. Lakin illər keçdikcə hiss eləməyə başladım ki, o da mənim kimi yalqızdır, köməksizdir.

S a v a l a n (*gülümsəyir*). Demək, ona görə də indi sən məhz “mühüm cənaba” ərə gedirsən...” [2, s. 137]

Deməli, Qənimətin yalnızlığı, kimsəsizliyi, eyni zamanda Fəridənin qorxuları onu Qənimətə yaxınlaşdırmışdır. Fəridə Ədaləti sevdini, sonuncu bir-birinə sadıq qalacaqlarını tez-tez həm söhbətlərində deyir, həm də gündəliyinə yazır. Müəllif Fəridənin evlilikdən sonrakı hisslərini də verir. Bu oxucuya/tamaşaçıya əsərin əvvəlindəki Fəridə ilə sonundakı Fəridəni müqayisə etməyə, bir qadının mənəvi aləminin müəyyən müddət ərzində düşdüyü mühitin təsiri ilə necə dəyişdiyini təhlil etməyə imkan verir. Hələ evliliyinin ilk vaxtlarında, boğucu mühitin girdabından kənarda ikən onun xoşbəxtliyi yerə-göyə sığmır. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Artıq neçə vaxtdır ki, mən gəlinəm. Sevincim yerə-göyə sığmır. Xoşbəxtlik necə gözəlmiş! Əvvəllər mən həqiqi səadətə nə olduğunu bilmirəmmiş” [2, s. 147]. Fəridənin bu xəyallar aləmindən ayrılmasında Anjelin xüsusi rolu olur. Onun ürəyinə şübhənin ilk qığılcımlarını Anjel salır. “F ə r i d ə. (*bir şeydən qorxmuş kimi onun əlindən tutaraq ani bir həyəcanla*) Mən xoşbəxtəm, Anjel, elə deyil? A n j e l. (*tutqun və ciddi bir ifadə ilə*) Madam ki sən özünü xoşbəxt hiss edirsən, demək ki, elədir. F ə r i d ə. (*təəccüblə*) Məgər sən özün də mənim nə qədər xoşbəxt olduğumu hiss eləmirsən? [2, s. 148]

Həyatın gerçək üzünə yad olan Fəridəni Anjelin əsl həyatın özü, reallıqları haqqında dedikləri dəhşətə salır. Bunların həqiqət olduğuna inanmır. Lakin get-getdə azad ruhda, saf mühitdə böyüyən bu qızı “qızıl qəfəs”ə saldıqca onun xoşbəxtliyi də yavaş-yavaş solmağa başlayır. Başqa bir aləmə daxil olduğunu ilk dəfə Savalanın onun rəsmi çəkəsinə Ədalətin qadağa qoyması zamanı hiss edir. Ədalətə görə rəssam qadın portreti çəkmək istəyirsə bunun hansı qadın olmasının önəmi yoxdur. Onun bu düşüncəsi Fəridənin qadın qururuna toxunur. İllərdir dost olduğu bu adamlarla görüşməyə Ədalətin qadağa qoymasını, insanların pis fikirlərə qapılmasını başa düşə bilmir. Və yenə Fəridə öz hisslərini gündəliyinə yazır, amma bu dəfə xoşbəxtliyini yox. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Doğrudanmı, bizim təmiz hisslərimiz insanlar arasında öz əleyhimizə çevrilə bilər?! Doğrudanmı, Savalan kimi bir oğlanın məna olan o səmimi duyğuları adamlara şübhəli görünə bilər?” [2, s. 158]

Müəllif Fəridənin keçirdiyi psixoloji halları onun daxili səsi, gündəliklərinə yazdıqları ilə yanaşı, hərəkətlərində, jest və mimikalarında da verir. Bunlarsız, sözsüz ki, dramaturji əsərin təsiri olmaz. Qəhrəmanın daxili aləminin açılmasında onun nitqi, jest və mimikaları paralel fəaliyyət göstərir, obrazı ətraflı psixoloji təhlilə cəlb etməkdə başlıca rol oynayır. Toy hədiyyəsi olaraq ona bağışlanan üzüyü Ədalətin “Karmen”ə gedərkən çıxarmasını istəməsinə Fəridə heç cürə başa düşə bilmir. Axı nə üçün onlar evdə başqa cür, çöldə isə bir başqa cür-sadə olmalıdırlar?! Evdə bu qədər hədiyyə aparılacaq bir şey varkən, niyə şefin qızı üçün Moskvadan hədiyyə alınmalıdır? Bütün bu suallar Fəridəyə anlaşılmaz bir sır olaraq qalır. “*Fəridə daxili bir gərginliklə ora-bura vurnuxur, sanki bu geniş otaqlarda özünə yer tapa bilmir. Birdən əlini qaldıraraq barmağındakı üzüyü baxır. Sonra üzüyü çıxarıb servantın yəşiyinə atır. İndi onun üzündə soyuq, ciddi bir ifadə var...*” [2, s. 161]. Anasının ona işləmək haqqında deməsi və Ədalətin Fəridənin işləməsinə qarşı olması onu daha da qəmgin edir. Axı o, on altı il xalqına sevgi ilə xidmət etmək üçün oxumuşdur. Fəridənin içində basdırılmış bu arzunu anası Gövhər xanımın qətiyyətli sözləri yenidən oyadır. “*Fəridə anasının ardınca uzun bir nəzər salır. Baxışları anlaşılmaz və qəmgin bir ifadə alır. Sonra o, nəzərlərini çəkərək divardakı qiymətli xaliyə baxır, sonra qərribə bir maraqla hər tərəfi nəzərdən keçirir. Sanki bunların hamısını indicə görür. Sonra oturub gündəliyini yazır.* F ə r i d ə - n i n d a x i l i s ə s i. Anam hiss etdirməməyə çalışsa da, mənim bu zəngin, bu qayğısız həyatımın onu sevindirmədiyini duyuram... O, özünün dediyi kimi, nə isə, gizli bir narahatlıq içindədir” [2, s. 162].

Əgər ilk vaxtlar bu bərli-bəzəkli otaqlar, son dəb mebellər, cürbəcür paltarlar, dəyərli hədiyyələr, barmağındakı briliyant yeni gəlin olmuş bu qızı sevindirirdisə, artıq bu sevinc solmağa başlayır, bütün bunlar indi onu sıxır. Dramaturq yavaş-yavaş Ədalətin iç üzünü açır. O, Fəridəni sevdini desə də, onu xoşbəxt edən şeylərə qadağa qoyaraq sevincini əlindən alır, işləməyə, məktəb yoldaşları ilə görüşməyə, gənc rəssam, eyni zamanda uşaqlıq dostu Savalan tərəfindən portretinin çəkilməsinə icazə vermir. Günü-gündən dörd divar arasında sıxılan Fəridə özünü yalqız hiss edir. Qənimətin ad gününə getsə özünü lazımsız hiss edib gizlicə uzaqlaşır. “F ə r i d ə n i n d a x i l i s ə s i. Mən öz ərimin xahişini yerinə yetirərək Savalanın mənim portretimi çəkməsindən imtina etdim. O, həmişəlik çıxıb getdi. Mənə elə gəldi ki, onunla birlikdə bütün səmimi dostlarım, gəncliyimin əziz günləri də məni əbədi olaraq tərk eləyib getdi. Özümü soyuq, məyus bir yalqızlıq içində hiss edirəm. Mən özümə yer tapa bilmirəm” [2, s. 171]. Tənhalığa qərq olan bu qadın dəbdəbəli bu mühitdən bezir. Həmişə təbii, necə var elə olan, düşüncələrini deyən insanların ətrafında olan və özü də belə olan bu qız indi düşdüyü mühitin təsiri ilə başqa birisi kimi davranmaqdan,

başqa cür olmaqdan yorulur. “F ə r i d ə. Bilmirəm... Mənə elə gəlir ki, onlar heç bir zaman öz ürək sözlərini demirlər... Heç bir zaman əslində düşündükləri kimi danışmırlar... Mən onları tanıya bilmirəm... Elə bil ki, maska taxırlar. Mən onlardan qorxuram.//...Doğrusunu bilmək istəyirsənsə, mən özüm də onların yanında dönüb ayrı cür oluram. Süni, qeyri-səmimi...” [2, s. 174] Tez-tez Ədalətin evinə gəlib ondan pul alan, hədiyyə verən qərribə tip və skeletəbənzər kişi Fəridəni daha da vahiməyə salır. Eyni zamanda gerçəkləri görməyinə vəsilə olur. Bir anda Ədalətin səmimiyyətinə şübhə edən Fəridə dərhal düşüncələrinin qarşısına sədd çəkərək bu fikirləri özündən uzaqlaşdırır. Dramaturq psixoloji ovqatı elə mükəmməlliklə verir ki, oxucu/tamaşaçıları Fəridənin bütün sarsıntılarını ən incəliklərinə qədər hiss edirlər.

“Ə d a l ə t. Bəlkə, sən mənə də qeyri-səmimi, mənasız bir adam hiss edirsən?”

F ə r i d ə. *(sanki bunun, həqiqətən də, belə olduğundan qorxaraq, ani bir vahimə içində ərinə diqqətlə baxır, sonra bu şübhələrini özündən rədd edirmiş kimi həyəcanla)* Yox... yox, əgər elə olsaydı, mən səni sevməzdim. Sənin arvadın olmazdım. Sən elə deyilsən. Onlar hamısı sənə yaltaqlanan rəzillərdir. Nə üçün sən onların başını-gözünü əzib qovmursan! Qoy cəhənnəm olsun onların hədiyyələri də, özləri də! *(Bu zaman kimsə bərkdən gülürvə nə üçünsə Fəridənin gözüne skelet kişinin dəhşətli üzünü görür. Qız qorxaraq bir addım geri çəkilir. Kişinin xəyalı yox olur. Fəridə eyni vahimə içində öz-özü ilə danışmış kimi pıçıldaır)* // F ə r i d ə *(dərin anlaşılmazlıq içində.)* Doğrudanmı, sən onların alçaqlığını görmürsən, Ədalət? Doğrudanmı, hər ay gəlib səndən pul alan skeletin dəhşətini hiss eləmirsən?” [2, s. 175]

Elif Şəfəqində dedi ki: “Sevgi məsafəyə görə ölməz, şübhə səbəbindən ölür”. Bütün bunlar artıq Fəridədə Ədalətə qarşı soyuqluq yaradır. Onlara gələn bu qədər səbəbsiz hədiyyələr Fəridəni şübhələr içində boğur. Özünü “qızıl qəfəsə salınmış quş” kimi hiss edən bu qız tənhalıq içində çırpınır. Artıq hiss etdiyi bu soyuqluq, yadlığı dərk edib, öz “mən”inə də etiraf edir. “Fəridə... Bu nədir?... Yoxsa, mən dəli oluram... *(Ətrafı təəccüblə gözəndən keçirir)* Elə bil ki, birdən-birə hər şeyə qarşı mənə qərribə bir soyuqluq, bir yadlıq əmələ gəlir... həтта, həтта... Ədalətin özünə qarşı da” [2, s. 176]. Nəhayət, bütün bu təlatümlərə, çırpınışlara Anjel son qoyur. Ədalətin həqiqi üzünü Fəridəyə göstərir. Artıq gerçəklikləri görüb, ayılan Fəridə daha Ədalətin yanında bir dəqiqə belə qalmır. Ədalətə qarşı olan bütün hisslərini, sevincini, kədərini, duyğularını yazdığı gündəliklərini yandırır. Bütün inandığıları məhv olduğu kimi, o da gündəliklərini məhv edir. Lakin bu, Fəridənin məhv olması deyildi, bəlkə də yeni qədəm qoyacağı həyata ilk addımları idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000, 310 s.
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri 3 cildə, / II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 336 s.
3. Fərziyev X.T. Müasir Azərbaycan Dramaturgiyasında psixologizm problemi (İ.Əfəndiyevin yaradıcılığı əsasında) // fil.e.ü.f.dok. ...dis. Bakı, 2015, 163 s.
4. İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1991, 262 s.
5. Qarayev Y. İlyas əfəndiyev. Bakı, 1987, 56 s.
6. Məmmədova T. İlyas Əfəndiyevin nəsrində bədii psixologizm. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 160 s.

Raisa Nazim gizi Savalanzade

“Destroyed Diaries”, “Living Dreams”

Summary

Ilyas Efendiyev stays faithful to the lyrical-psychological style, reflected in the play "You are always with me" in the play "Destroyed Diaries". The work confronts the environmental ugliness represented by Adalat and the pure, clean environment represented by young people such as Farida, Savalan and Ganimat. The playwright takes Farida from a clean environment and puts her in this ugly environment. It conveys the feelings about the change in the environment to the readers/viewers. Here, diaries are not just a piece of paper, but a spiritual world full of dreams, feelings and emotions.

Keywords: I.Efendiyev, female, diary, happiness, confidence, environment, doubt

Раиса Назим кызы Саваланзаде

“Разрушенные дневники”, “Живые мечты”.

Резюме

Ильяс Эфендиев остался верен лирико-психологическому стилю, который он впервые отразил в спектакле «Ты всегда со мной» в спектакле «Разрушенные дневники». Работа сталкивается с уродливой средой, представленной Адалат, и чистой, чистой средой, представленной такими молодыми людьми, как Фарида, Савалан и Ганимат. .Драматург забирает Фарида из чистой среды и помещает ее в эту уродливую среду. Он передает чувства читателя/зрителя по поводу изменения

окружающей среды. Здесь дневники - это не просто лист бумаги, а духовный мир, в который впитываются мечты, чувства и эмоции

Ключевые слова: И.Эфендиев, женщина, дневник, счастье, вера, окружение, сомневаться